

FÂTİMÎ HALİFESİ EL-HÂKİM'E KARŞI EBÛ REKVE İSYANI VE ABBASÎ-FÂTİMÎ REKABETİNİN BİR ÖRNEĞİ OLARAK DÂRU'L-HİKME

Mustafa KILIÇ*

ÖZET

Fatimî halifeleri içinde tuhaf bir karaktere sahip olan el-Hâkim Biemrillah zamanındaki önemli olaylardan bir tanesi de Sünnî karakterli isyan hareketidir. El-Hâkim'in garip uygulamalarından zarar gören guruplardan Sünnî Müslümanlar, Ebû Rekve tarafından başlatılan bu isyan hareketine destek vererek, başkenti tehdit edecek konuma getirmişlerdir. Çalışmada isyan hareketinin yanında kurumsal anlamda önemli bir icraat olarak Dâru'l-Hikme'nin kuruluş amacı, çalışma biçimi, kapsamı ve etki alanı gibi konular incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, El-Hâkim, Ebû Rekve, Dâru'l-Hikme

ABSTRACT

THE REBELLION BY EBU REKVE TO EL-HÂKİM, THE FATİMÎ CALİPH, AND DÂRU'L-HİKME AS A FIGURE OF COMPETITION BETWEEN ABBASİDS AND FATİMİDS

One of the important events in period of Al-Hakim Biemrillah who had strange character among Fatimi Caliphs was the rebellion which had Sunni feature. Sunni Muslims suffered from the strange applications of Al-Hakim, by giving support to the rebellion started by Abû Rekve, got it to a position that would be threat for the capital. In this study the subjects have been examined like the target of Daru'l-Hikme's establishment and the form of its operation, its scope and the field of its influence.

Key Words: Fatimids, Al-Hakim, Ebu Rekve, Daru'l-Hikme

Giriş

Hilafetle ilgili farklı yorumlar sonucu meydana gelen siyasi hareketlerin, geniş etki ve tartışma alanı sebebiyle, İslam tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in idare ile ilgili bir usul ortaya koymaması sebebiyle yönetim şekli ve yönetimin kim tarafından yürütüleceği tartışma konusu olmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı. e-mail: kilicm@cumhuriyet.edu.tr.

Buradan hareketle hilafetin Hz. Ali'ye ait bir hak olduğu iddiası ve muhaliflerinin hareketleri ile başlayan siyasi olayların tarih içerisinde önemli gelişmelere sebep olduğunu bilmekteyiz. Bu mücadelede Hz. Ali taraftarlarının maruz kaldığı haksızlıklar ve acılar sürerken Emevî Halifeliği idareyi ele geçirmiş; ancak Hz. Ali taraftarlarının mücadelesi son bulmamıştır. Yine Ehl-i Beyt merkezli bir çıkış yaparak kendilerini Hz. Fâtıma'ya nispetle Fâtımiler olarak adlandıran bir gurup, bu sürecin başka bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Abbâsî Hilafeti ile devamlı bir mücadele sonunda 909 yılında Mağrip'te kurulan Fâtımî Hilafeti daha sonra merkezini Mısır'a taşıyarak batıda Fas, güneyde Hicaz, doğuda Suriye'yi içine alan bir devlet haline gelmiştir. İktidarı 1171 yılına kadar devam eden Fâtımîler Hilafeti, Salahaddin Eyyübî tarafından ortadan kaldırılmıştır. Fâtımîler konusu siyasi tartışmalar içerisine mahkûm edilerek İslam Kültür ve Medeniyeti açısından yeterince incelemeye tabi tutulmamıştır. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda, meşhur olduğu kadar garip bir kişiliğe de sahip olan Fâtımî Halifesi el-Hâkim Biemrillah döneminde ortaya çıkan isyan hareketinden ve yukarıda bahsettiğimiz Ehl-i Beyt eksenli mücadelenin tipik bir örneği olması açısından Abbâsî-Fâtımî mücadelesinin müesseseler bazındaki bir numunesi olarak Dâru'l-Hikme'yi incelemeye çalıştık.

el-Hâkim'in Hayatı

Ebu Ali Mansur el-Hâkim Biemrillah b. el-Aziz Billâh Nizar b. el-Muiz Lidinillah Ebû Temim Muid (Maad) b. el-Mansur Billâh İsmail b. el-Kaim Biemrillah Muhammed b. el-Mehdî Ubeydullah 23 Rebiulevvel 375/ 13 Ağustos 985 tarihinde Kahire'de Fâtımî sarayında doğdu. Fâtımîlerin altıncısı, Mısır'da halife olanların üçüncüsüdür. Sekiz yaşında babası Aziz Billah (365-386/975-996) tarafından 383/993 yılında veliaht tayin edildi ve 28 Ramazan 386/14 Ekim 996 tarihinde onun ölümüyle on bir yaşında Fâtımî halifeliğine getirilerek biat edildi. Mısır, Şam ve sahil bölgesi onun hâkimiyet alanını oluşturuyordu. On beş yaşına kadar süren halifeliğinin ilk devri babası Aziz'in vasiyeti gereğince Ebu'l-Fütûh Bercevan'ın vasilliğinde geçti. Başvezir ve başkumandan Ammâr el-Kutâmî'nin Türk askeri gücü tarafından bertaraf edilmesi ile gücü daha da artan Bercevan devlet işleri ile ilgilenmediği gibi halifeye karşı saygısız davranmaya başladı. Bu duruma 390/1000 yılına kadar dayanan el-Hâkim bu tarihte Bercevan'ı ortadan kaldırıp vesayetten kurtuldu. Yaşının küçük

olmasına rağmen Müslüman ve Gayrimüslim ayrımı gözetmeden toplumun her kesimine yönelik çok konuşulacak ve tartışılacak katı ve acımasız icraatlarına başladı.¹

Bu dönemde bazı iktisadi ve zirai reformlar gerçekleştirilip başarılı bir dış siyaset takip edilerek Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kuruldu. Halep ile Dımaşk kontrol altında tutuldu ve Ukayliler'in hâkimiyetindeki Musul, Enbar, Medâin ve Kûfe'de Fâtımiler adına hutbe okundu. El-Hâkim, Zilkade 403/Mayıs 1013'de Gazneli Mahmud'a cevaben bir mektup göndererek kendisine itaate davet etti fakat o, mektubu yırtarak içerisine tükürüp Abbâsi Halifesi el-Kâdir (381-422/991-1031)'e gönderdi.² Bizans'la kurulan iyi ilişkiler de yine el-Hâkim'in davranışları yüzünden bozuldu. El-Hâkim, Bizanslıların Suriye bölgesine girmelerini önlemek için düzenlediği seferde başarı kazandı. 387/997 yılında Sur limanındaki bir Bizans donanması Fâtımiler tarafından bozguna uğratıldı. Bu yenilgi üzerine Bizans imparatorunun gönderdiği elçiyi olumlu karşılayan el-Hâkim iki taraf arasında on yıl süreyle savaşmamak üzere bir barış anlaşması imzaladı. Ancak barış tesis edilmesinden sonra el-Hâkim'in Kıyâme Kilisesini yıkması üzerine iyi ilişkiler yeniden bozuldu ve İmparator II.Basileios (976-1025) tarafından anlaşma geçersiz sayılarak Suriye ve Mısır'la olan ticari ilişkiler yasaklandı. İki devlet arasındaki bu düşmanlık Halife ez-Zâhir (411-427/1021-1036) döneminde giderildi. ez-Zâhir 418/1027 yılında Bizans'la iyi ilişkiler geliştirme düşüncesiyle Kıyâme Kilisesini yeniden inşa etme izni verirken, Bizans hâkimiyeti altındaki camilerde kendi adına hutbe okunması ve İstanbul'daki caminin yeniden inşa edilmesi şartlarını yerine getirmeyi kabul ettirdi.³

¹ Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*, Bulak, 1270, II, 285; Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1992, IV, 177; İbrahim Eyyüb, *et-Tarihu'l-Fâtimî es-Siyâsi*, Beyrut, 1997, s., 41; Nihat Yazılıtaş, "İlginç Kişiliği ile VI.Fâtimî Halifesi el-Hâkim Bi-Emr Allâh", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul, 2005, s., 240-244; Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillah", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, 199.

² İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1992, XV, 92; İbn Tağriberdi, *en-Nücüm*, IV, 232.

³ Makrizî, *el-Hitat*, I, 355; Öz, "Hâkim-Biemrillah", *DİA*, XV, 200-201.

El-Hâkim, geceleri sık sık Kahire yakınlarındaki Mukattam tepesine çıkar, yıldızları seyrederek ve gecenin bir kısmını orada geçirirdi. Geceleyin el-Hâkim'in dışarı çıkmasının artması suikast fikri ile ilgili görüşmeleri de sıklaştırdı. 27 Şevval 411/13 Şubat 1021 gecesi yine aynı tepeye çıktı ve Karâfe'deki Fukkâi'nin mezarına geldiklerinde görevlileri geri gönderdi. Fukkâi'nin kabri başında sabahladıktan sonra Hulvan'ın doğusuna doğru gitti; ancak bundan sonra onu bir daha gören olmadı. 13 Zilkade 411 günü Kutameliler ve emirlerden oluşan bir gurup halifeyi aramak için Hulvan bölgesine gitti. El-Hakim'in son gece saraydan ayrılırken bindiği eşeği dağın yakınında buldu. Eline kılıçla vurduğu için akan kanlarının takip edilmesi sonucunda Hulvan'ın doğusunda Birketü'l-Kasb denilen yerde onun kesilmiş elbisesi bulundu. Artık halifenin öldürülmüş olduğundan kimsenin şüphesi kalmadı. ⁴

Kaynaklar, onun kim tarafından ve ne amaçla öldürüldüğü konusunda farklı rivayetler sunmaktadır. Ancak mevcut deliller bu hadisede kız kardeşi Sittülmülk ve Mağrib Kitame kabilesi reisi Hüseyin b. Devvâs'ın ortak hareket ettiğini ve sorumlu olduklarını ortaya koymaktadır. Bu rivayetler ışığında tarihçilerin çoğu el-Hâkim'in çılgınca hareketlerinden rahatsızlık duyan kız kardeşi Sittülmülk tarafından öldürüldüğü kanaatinde. Devlet yönetimindeki kötü gidişat sebebiyle halkın hoşnut olmadığını bildirecek kendisini düzeltmesi yönünde uyarıda bulunan Sittülmülk, el-Hâkim'den kabul görmediği gibi tehdit de aldı. Mısır halkı halifeye olan tepkilerini kızgınlıklarını mektuplar yazarak ona ulaştırıyorlardı. Bir defasında kadın heykeli yaparak eline bir mektup tutuşturdular. Mektupta hem halifeye olan kızgınlık ve beddua hem de kız kardeşi hakkında iffetsizlik suçlaması vardı. Halife bu mektubu alınca Kahire halkını üç gün boyunca zulme tabi tutmuş ardından kız kardeşi ile hesaplaşmaya yönelmiştir. ⁵

Sittülmülk, kardeşi el-Hâkim'in kendisini ahlaki konuda itham etmesinden ve kuvvetli bir murakabeye tabi tutmasından sonra akıbetinin kötü olacağını anlamıştır. El-Hâkim, onu evine

⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 192, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk., İhsan Abbas, Beyrut, 1978, V, 297-298; Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi Târihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtîmî*, Beyrut, trs., s., 293.

⁵ Ebu'l-Ferec Barhebreus Yuhanna İbnü'l-İbri, *Tarihu'z-Zaman*, thk., Eb İshak Ermele, Beyrut, 1986, s.79.

erkekleri almakla suçluyordu. Kadı Mâlik b. Said el-Farukî'nin kız kardeşi ile münasebetinin olduğu yönünde şayialar çıkınca el-Hâkim buna çok kızdı. Kadı Mâlik her gün sarayın dehlizine giderek Sittülmülk'e olaylar hakkında bilgi verirdi. El-Hâkim onu bir gün yakaladı ve nereden geldiğini sordu. Kadı, evinden geldiğini söylese de el-Hâkim inanmadı; "Hayır bilakis imamenin yanından geliyorsun" dedi. Kadı Malik "Senden başka imam bilmiyorum" dese de ölümden kurtulamadı. El-Hâkim onu yalan söylediği için ve şayiaları önlemek amacıyla 405/1014-15 yılında idam ettirdi. Bir başka kaynakta el-Hâkim'in bu rahatsızlığı çok ileri dereceye götürerek kız kardeşini kontrol ettirmeye kadar vardırımak istemesi üzerine Sittülmülk'ün böyle bir harekete kalkıştığı anlatılmaktadır. Ahlakî açıdan bir suçlamada bulunulacak yaştan uzak olsa da (o sırada elli iki yaşında) delilsiz dedikodularla şahsiyeti lekelenen Sittülmülk'ün kendi canını kurtarma gayreti ile böyle bir davranışa girmesi muhtemeldir. Açıkça suçlandıktan sonra Sittülmülk, Kitâme kabilesi şeyhlerinden ve ordu kumandanlarından Hüseyin b. Devvâs ile irtibat kurup halkın tekrar galeyana gelme noktasında olduğunu, halifenin öldürülüp yerine oğlu Ali'nin geçirilmesi halinde toplumun ve kendilerinin rahata kavuşacaklarını belirterek güvenilir kölelerinden ikisiyle anlaştı. Sittülmülk, böyle bir durum gerçekleştiği takdirde, halife ikisi dâhil herkese kızgın olduğu için, hem canını kurtarmış hem de önemli kazançlar elde etmiş olacağını vurguladı. Akıllıca bir davranışla el-Hâkim'e en fazla nefret duyan, ondan en büyük zulümleri görmüş bir kabileden yardım istemiştir. Sittülmülk, Sudan'ı kullandığı ve Mağriplileri ihmal ettiği için el-Hâkim'e kızgın olan Kitame kabilesi reisi Hüseyin b. Devvâs'a bu teklifi götürmüştür. İbnü'd-Devvâs'ın bu teklifi kabul etmesinde el-Hâkim'e duyulan nefret kadar ikbal elde etme ve Sittülmülk'ün evlenme teklifi de etkili olmuştur. Neticede köleler el-Hâkim'i öldürüp cesedini İbn Devvâs vasıtasıyla Sittülmülk'e gönderdiler, o da gizlice defnettirdi. Diğer taraftan halifenin cesedinin bulunamaması halk arasında farklı yoruma sebep olmuştur. Şia'nın aşırı fırkalarında görülen gaybet ve rec'at inancına dayanarak el-Hâkim'in göğe yükseldiğine, adaleti ve sulhu sağlamak için tekrar yeryüzüne döneceğine inanan insanlar da bulunmaktadır.⁶

⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 188, 194; Ebu'l-Ferec, *Tarih*, s.79-80; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire, trs., XXVIII, 194; el-Abbâdî, s., 285,

El-Hâkim'in ölümünden hemen sonra Sittülmülk, onun oğlu Ebu'l-Hasan Ali'ye güzel kıyafetler giydirecek İbn Devvâs'ı çağırdı; "Devlet işleri konusunda güven sanadır, yürütme konusunda bu çocuğun velisi sensin" diyerek, dedesi Muiz'in tacını çocuğun başına taktı. Sarayın kapısına geldiklerinde Vezir Hatirülmülk "Ey devletin kulları efendimiz Seyyide size bunun efendiniz olduğunu söylüyor onu selamlayınız" diyerek önünde yer öpüp Zâhir unvanıyla bey'at ettiler. Zâhir'i tahtına oturtan Sittülmülk, el-Hâkim'in ölümüyle ilgili artan dedikodulara eğildi. Devlet erkânına birçok hediye ve hilat veren Sittülmülk, İbn Devvâs'ı çağırarak bir gün sonra kendisine hilat vereceğini söyledi. Bu ifadeye çok sevinen İbn Devvâs yer öpüp ayrıldı. Ertesi gün geldiğinde ise Sittülmülk'ü bekleyen İbn Devvâs, el-Hâkim'in özel kuvvetlerini oluşturan yüz kişilik bir birliğin komutanı olan Nesim tarafından öldürüldü. Sittülmülk, bu gurubun komutanı Nesim'e, "Hâkim'i o öldürdü, benim söylediğimi de söyle ve onu öldür" emrini verdi. El-Hâkim'in öldürülmesi ile ilgili en önemli delili ortadan kaldıran Sittülmülk bundan sonra bilgisinden şüphelendiği Vezir Hatirülmülk'ü de ortadan kaldırdı. Artık yönetimde korkacağı kimse kalmayan Sittülmülk dört yıl boyunca Mısır Fâtımî idaresinde söz sahibi olarak kaldı. Hazine onun zamanında önemli bir gelişme kazandı. Hastalandıktan sonra öleceğini anlayan Sittülmülk, Zâhir'i çağırarak onun için yaptıklarını anlattı. Korkacağı bir kimse olmadığını, sadece el-Hâkim'in 404/1014 yılında sağlığında veliaht ilan ettiği el-Mehdî lakaplı kardeşi İlyas'ı bertaraf etmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine

293; Öz, "Hâkim-Biemrillah", *DİA*, XV, 200. Makrizî, Hâkim Biemrillah'ın kız kardeşi tarafından öldürüldüğü ve bu suçun bazı fedailere yıkıldığı fikrini kabul etmemektedir. Ona göre 415/1025 yılında Yukarı Mısır (Said) bölgesinde bir adam, elbisesinden bir parçayı da delil olarak göstererek, Hâkim'i öldürdüğünü iddia etmiştir. Bu adam, öldürme eylemini ne amaçla ve nasıl yaptığı sorgulandığında ise; "Ben öldürdüm, İslam ve Allah uğruna öldürdüm, işte böyle öldürdüm" diyerek hançeri kendi kalbine soktu ve hemen öldü (Makrizî, *el-Hitât*, II, 289). Makrizî'nin yalnız kaldığı bu görüşünde bir adamın çıkarak olayı üstlenmesi el-Hâkim'in öldürülmesinde Sittülmülk'ün dahlinin olmadığı anlamına gelmez. Zaten planlandığı şekliyle suikasti İbn Devvâs'ın adamlarının işlemesi üzerinde anlaşılmıştı. Diğer taraftan Sittülmülk'ün halifenin ölümünü bir hafta gizlemesi, bu esnada ez-Zâhir'in halifelliğini ilan etmesi ve olayı bilenleri öldürerek adeta delilleri yok etmesi olayın perde arkasındaki kişi olduğunu göstermektedir.

zaten Sittülmülk tarafından hapse konulmuş olan el-Mehdi İlyas öldürüldü.⁷

Sünnî Ebû Rekve İsyanı

El-Hâkim, dini hayatla ilgili koyduğu emir ve yasakları sık sık değiştirmiş, ancak bunların uygulanmasında acımasız olmuştur. Gösterdiği aşırı taassuptan sadece Müslümanlar değil gayri müslimler de zarar görmüş birçok insan cezalandırılmıştır. Fâtımilerin önceki teamüllerine uymayan bu katı dini tavır, onun zihni yapısına bağlı olduğu kadar fanatik inancını hayata geçirmeyle de alakalıdır. İsmâîli inanç sisteminin hayata geçirilerek Fatimî devletinin güçlenmesi esasına dayalı olan el-Hâkim'in dini tutumu, izahı olmayan ve sık sık değiştirilen daha da önemlisi katı emir ve yasaklamalar sayesinde istenen sonucu sağlayamamıştır.

El-Hâkim toplumun bütün kesimlerine yönelik garip ve acımasız tutumunu Sünnîlere de gösterdi. Mezhep taassubunun doruk noktaya çıktığı bu dönemde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahabenin önde gelenlerine küfredilmesi, küfür ibarelerinin cami ve dükkânlara yazılarak asılması, Sünnî Müslümanları rencide etti. Terâvih ve duha namazı yasağı uzun süre devam etti. 393/1003 yılında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i sevmesinden dolayı ünlü ordu komutanı Tumusalt b. Bikar Ebû Muhammed'i Dimaşk'ta öldürdü. Kahire'de on üç insan duha namazı kıldığı için dövüldü ve üç gün hapsedildi. El-Hâkim, bununla da kalmayarak bir dönem namaz vakitlerini değiştirdi. el-Hakim'in 397-403/1006-1012 yılları arasında Sünnîlere karşı yumuşama göstermesinde onlardan gördüğü tepki ve aşağıda sunduğumuz Ebu Rekve isyanının büyük etkisi olmuştur.

El-Hâkim devrinin siyasi olaylarının önemli bir kısmını Sünnî karakterli Ebu Rekve isyanı oluşturmaktadır. Zaten ağırlıklı olarak icraatını, inanç temeline dayandıran el-Hâkim, babası el-Azîz dönemindeki başarılı dış politikaya bir şey ilave etme gayretinde bulunmamıştır. Bunun yanında devlet adamı ciddiyetine ve halifenin kuşatıcı vasıflarına sahip olmayan el-Hâkim, katı ve

⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, IV, 192- 194, 196, 198.

mantıksız uygulamaları ile bir takım iç isyanlara davetiye çıkarılmıştır. Aşağıda sunulacağı üzere bu isyanların en ciddişi başkent Kahire'yi tehdit eder konuma gelen Ebu Rekve isyanıdır.

Asıl adı el-Velid olan Ebû Rekve sûfiler gibi devamlı olarak yanında küçük su kabı taşıdığı için bu künye ile meşhurdur. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân (105-125/724-743)'in soyundan gelmektedir. Soyu Endülüs Emevilerine dayanan Ebû Rekve, Endülüs hâkimi el-Müeyyed Hişâm b. el-Hâkim el-Ümevî (366-400/976-1009)'nin akrabasıdır. Mansûr b. Ebî Âmir, Müeyyed üzerine hâkimiyet kurunca onu ele geçirdi ve ailesinden halife olabilecek bütün insanları öldürmeye başladı. Bunun üzerine bazıları öldürülürken bazıları da kaçmayı başardı. Ebû Rekve yeni halifeden kaçanlar arasında idi. Önce Mısır'a giderek burada Hadis okuyan Ebû Rekve daha sonra Mekke ve Yemen'e gitti. Tekrar Mısır'a dönen Ebû Rekve Feyyûm, el-Buhayra gibi Mısır'ın çeşitli yerlerinde çocuklara Kur'an öğretmeye başladı. Kendisini dindar ve zahit biri olarak gösterdi, namazlarında onlara imamlık yaptı. El-Buhayra'da verdiği Kur'an dersleri ve sûfi yaşantısı ile Benî Kurre halkının büyük sevgisini kazandı. Ebû Rekve, Benî Kurre halkı yanında kaldığı süre içinde onların halifeye büyük kin duyduklarını ve ondan hesap sormak istediklerini gördü. el-Hâkim bundan önce Ebu'l-Fityân el-Türkî idaresindeki bir orduyu Benî Kurre halkı üzerine göndermiş ve bazı insanları öldürmüştü. Bu sebepten Benî Kurre halkını el-Hâkim aleyhinde ve onunla savaşma azminde gören Ebû Rekve gerçek kimliğini açıkladı. Emevî neslinden el-Kâim için davette bulunmaya başlamak suretiyle 395/1005 yılında Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e isyan etti. Ebu Rekve yanınada Mesleme b. Abdülmelik'den gelen mektuplar bulunduğunu göstererek burada kendi hilafetine işaret edildiğini söyledi. Onun davetini Benî Kurre ve Zenâta gibi diğer kabileler kabul etti. Zenâta kabilesi ile Benî Kurre arasında düşmanlık vardı. Ancak el-Hâkim karşısında aynı kaderi paylaşarak zulüm gören bu iki kabile ondan kurtulmak için birleştiler. Ebû Rekve'nin insanlar nezdinde çok kısa sürede kabul görmesinin nedenlerinden biri el-Hâkim'in ayırım gözetmeden etrafındaki devlet görevlileri başta olmak üzere birçok insanı öldürmek, hapsedmek ve mallarına el koymak gibi bir olumsuz tutum sergilemesi sebebiyle ortaya çıkan tepkidir. Üstelik canından emin olmayan insanlar dayanılmaz bir fakirlik içinde olmaları sebebiyle yeni bir halife çağrısına kayıtsız kalmadılar. Ona biatte anlaşılan

Benî Kurre ve Zenâta, Ebû Rekve'ye artık imam diye hitap etmeye başladı.⁸

Ebû Rekve bey'at aldığı sırada Berkâ⁹ civarında bulunuyordu. 397/1007 yılında Ebû Rekve halkı toplayarak Berkâ üzerine saldırdı ve el-Hâkim'in ordusunu yenilgiye uğratarak şehri ele geçirdi. Ebû Rekve elde edilen ganimetin üçte birini kendisi için ayırdı, kalan kısmı iki kabile arasında paylaştırdı. Askerin ağırlıklarına ve ganimetine el koyan Ebû Rekve, halkın mallarını yağmalamaktan uzak durulmasını ilan ederek adalet ve iyilikten yana olunmasını emretti. Ebû Rekve, Berkâ ve civarına hâkim olunca kendi adına para bastırdı ve okuttuğu hutbede Fâtimî Halifelerini kötiledi.¹⁰ Burada kendisi için es-Sâir Biemrillah lakabını kullanmaya başladı. Yenilgiye uğrayanların kendisine ulaşması ile durumdan haberdar olan el-Hâkim, canı ve hâkimiyeti adına endişeye kapıldı ve durumunun zorlaştığını anlayınca genel tutumunu değiştirerek halka iyi davranmaya, ihsanlarda bulunmaya başladı. Ardından çoğunluğu Kitâme kabilesinden beş bin civarında bir ordu hazırlayarak komutasına Yınal'ı getirdi.¹¹ Mısır ordusu Zâtu'l-Hammâm'a vardı. Berka ile çöl arasında iki menzillik mesafe vardı dolayısıyla yola koyulan Mısır ordusunun derin ve zor kuyuların haricinde suya ulaşmaları mümkün değildi. Ebû Rekve bin adamını göndererek Yınal ordusuna bu su kuyularına ulaşmadan darbe indirmelerini, dönüşte de kuyuları kapatmalarını emretti. Susuzluk içinde çölden çıkan Mısır ordusunu karşılayan Ebû Rekve onlardan birçok insanı öldürdü. Mısır ordusu hezimete uğradı ve Yınal esir edildi. Ebû Rekve'nin el-Hâkim'i lanetleme isteğini kabul etmeyen Yınal, organları teker teker kesilerek öldürüldü. Yınal'ın başarısızlığa uğramasında, el-Hâkim'in emri ile daha önce liderleri öldürülerek zulme uğrayan Kitâme kabilesinin gereken desteği vermemeleri etkili olmuştur. İki yüz bin dinar civarında büyük bir ganimet ele geçiren Ebû Rekve ve taraftarları Berkâ'ya dönerken bu zaferden etkilenen

⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI (XI), 360, Beyrut, trs., Nüveyrî, *Nihâye*, XXVIII, 181; Ahmed b.el-Makkârî et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, thk., İhsan Abbas, Beyrut, 1988, II, 658-659; Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut, 1992, VIII, 119.

⁹ Berka İskenderiye ile Libya arasında kalan geniş bir bölge adıdır (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1990, I, 462).

¹⁰ İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 216; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VI (XI), 360; Ahmed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, II, 659.

¹¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 216-7.

Halifenin zulmüne uğramış Kitâme halkı ondan eman diledi. Yukarı Mısır bölgesinde gücü artan Ebû Rekve, Fâtımî sarayını hedef almaya başladı. el-Hâkim, halkın Kahire'yi hedef alan bu saldırıları, sevinçle karşıladığını gördü. Bu durumda yapacak bir şeyi kalmayan el-Hâkim, Ebû Rekve'yi ele geçiremediğine hayıflanırken halka karşı da yaptıklarından pişmanlık duyan bir ruh hali sergilemeye başladı.¹²

İnsanlar artık Ebû Rekve'yi kabul ederek yanlarına çağırıyorlardı. Bunlardan biri de Mısır ordu komutanı Hüseyin b. Cevher idi. Aldığı bu davet üzerine Ebû Rekve, Berkâ'dan harekete geçti. İşin artık son haddine vardığını anlayan el-Hâkim, Şam'a mektup yazarak Hamdânilerden ve diğer kabilelerden asker göndermelerini istedi. Gelen askerlere mal, silah ve binek hayvanı verip on iki bin civarında bir ordu hazırlayarak başına Fadl b. Abdullah'ı getirdi. İki ordu karşılaştığında Ebû Rekve hemen savaşa tutuşmak istediği halde Fadl savaştan kaçıyordu. Sıcak temas geçmeden Ebû Rekve'nin ordusunda gedik açmayı ve onu içten çöktürmeyi planlayan Fadl, Ebû Rekve'nin ordu komutanları ve arkadaşları ile yazışmaya başladı. Amacı onları kendi tarafına çekmekti. Fadl bu amaçla yazışmalarda taleplerini yerine getirme sözü veriyordu. Benî Kurre'nin önde gelen komutanı el-Mâdî adıyla meşhur şahıs, Fadl'ın teklifini kabul etti. Fadl onların yapmak istedikleri her hareketi önceden el-Mâdî vasıtasıyla öğreniyor ve tedbirini alıyordu. Mısır ordusunun erzakı bitme noktasına gelince Fadl savaşa başlamak durumunda kaldı. Taraflar, Kûm-Şerik mevkiinde savaşa tutuştu. Burada birçok insanın öldüğü şiddetli bir savaş meydana geldi. Fadl, Ebû Rekve'nin canını ortaya koyarak çarpıştığını görünce, savaşa devam etmekten korktu ve ordusunu geri çekti.¹³

Benî Kurre, el-Hâkim'in ordusunda bulunan Arapları kendi tarafına katılmaya davet ediyor ve el-Hâkim'in onlara yaptığı zulmü hatırlatıyordu. El-Hâkim'in ordusunda bulunan Araplar bu daveti kabul ettiler. Şam bölgesinin Araplara, Mısır'ın da Ebû Rekve'ye bırakılması konusunda anlaşılabilir. Ebû Rekve'nin Fadl'a

¹² İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut, trs. IX, 199; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 217; Zehebi, *Târîhu'l-İslam*, Beyrut, 1988, (381-400h. Olayları), s. 235; Nüveyri, *Nihâye*, XXVIII, 181-182.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 199-200; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 217-8.

saldıracağı zamanı da belirleyip bu sırada Arapların geri çekilmesini de planladılar. Bu sayede Mısır yolunda Ebû Rekve için bir engel kalmayacaktı. Ancak el-Mâdi bu anlaşmayı tüm ayrıntılarıyla Fadl'a yani Mısır Fâtımî ordusuna bildirdi. Bunun üzerine Fadl, Arap ileri gelenlerini savaş öncesinde bir çadırda topladı. Fadl çadırdan ayrılınca adamlarına her türlü tedbir alarak Arapları dışarı bırakmalarını emretti. Araplar kendi çadırlarına dönmek isteyince onları meşgul edip yemek yedirerek çadırdan dışarı çıkmalarına mani oldular. Fadl, Ebû Rekve'nin üzerine bir müfreze gönderdi. Ebû Rekve, yanında bulunanlardan bir kısmını bu müfreze üzerine gönderdi. Arap askerleri, liderlerinden haberleri olmadığından şaşkınlık içinde bulunurlarken Fadl onlara saldırmalarını emretti. Durumun değiştiğini zanneden askerler onunla birlikte saldırıya geçince Benî Kurre olayın kararlaştırdıkları gibi gitmediğini anladılar. Ebû Rekve arkadaşlarına yardıma gelince Fadl savunmada kalmayı tercih etti.¹⁴

El-Hâkim dört bin atlıdan oluşan yeni bir orduyu Cize¹⁵ tarafına geçirdi. Ebû Rekve bunu duyunca onları Mısır'da yakalamak için hızla ilerledi. Ebû Rekve, Fadl'ın bu yürüyüşü duymaması için yolları tuttu. El-Mâdi durumu mektupla bildiremediyse de elçi vasıtasıyla haber gönderdi. Ebû Rekve, iki günde beş günlük yolu alarak el-Hâkim'in ordusunu Cize'de sıkıştırdı. Bin atlı civarında savaşçıyı öldürdü. Kahire'ye yönelen Ebû Rekve şehirde büyük sıkıntılara sebep olarak fiyatların artmasına ve halkın canından endişe etmesine sebep oldu. Mısırlılar korkuya kapıldılar. El-Hâkim, sarayından çıkmaz oldu ve yanında bulunan askerlere Cize'ye gitmeleri emrini verdi. Ebû Rekve bunun üzerine geri döndü ve Piramitlerin bulunduğu bölgeye indi; ancak aynı gün oradan ayrıldı. El-Hâkim, Fadl'a gerçek olmayan bir mektup yazarak halkın ve ordunun moralini yükseltmeyi planladı. Fadl bu yalan mektuba göre Ebû Rekve'nin yenilgiye uğradığını müjdeleyerek insanları teskin etti.¹⁶

Ebu Rekve ağaçları bol olan Sebhâ denilen yere giderek burada pusu kurdu. Planı geri çekiliyormuş gibi yaparak orduyu

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 200-1.

¹⁵ Cize, Nil'in batı yakasında Piramitleri ve bahçeleri ile ünlü Kahire yakınında şehirdir (Yakuti, *Mu'cem*, II, 232).

¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 201; Makrîzî, *el-Httat*, II, 286; İbrahim Eyyüb, *et-Târihu'l-Fâtımî*, s., 46.

ormanlık alana çekmek ve kanatlardaki askerler vasıtasıyla imha etmekte. Ancak 397/1007 yılında Feyyûm¹⁷ bölgesinde bu geri çekilmeyi gerçek sanan Ebû Rekve'nin kanatlardaki askerleri onlarla birlikte geri çekilince Fadl atağa geçerek onları takibe koyuldu ve binden fazla insan öldürdü. Benî Kurre hezimete uğratarak konak yerlerine çekildiler. Karargâhlarına vardıklarında el-Mâdî onları ele geçirdi. Ebû Rekve'nin adamları ona "Biz senin için savaştık ancak daha savaşacak gücümüz kalmadı. Kaç ve kendini kurtar." dediler. Ebû Rekve, Nûbe'ye¹⁸ gitti. Hısnulcebel adlı kaleye vardığında kendisinin el-Hâkim'in elçisi olduğunu söyleyerek içeri girmek istedi. Kale görevlisi melikin hasta olduğunu, içeri girmesi için izin alması gerektiğini söyleyerek zaman istedi. Bu haber Fadl'a ulaştınca kale sahibini bilgilendirerek Ebû Rekve'den sorumlu tuttu. Bu sırada Nûbe meliki ölüp yerine oğlu geçince Ebû Rekve, el-Hâkim'in adamlarına teslim edildi. Fadl'ın elçisi Ebû Rekve'yi teslim aldı ve Fadl'a götürdü. Fadl, Ebû Rekve'ye ikramda bulunarak Mısır'a götürdü.¹⁹

Ebu Rekve, el-Hâkim'e bir not gönderdi. "Ey efendimiz, günahımız büyük ama senin affın ondan da büyük. Kan dökmek haramdır, kızgınlığınız bunu size helal kılmasın. İyilik de yaptım kötülük de. Fakat ancak kendime zulmettim, kötü amelim beni mahvetti" diyerek affını istedi. Ancak el-Hâkim bu sözlerden hiç etkilenmedi. Ebû Rekve başına bir külah, omzuna onu tokatlayan bir maymun konularak Mısır sokaklarında dolaştırıldı. Kahire dışına götürüldü ama oraya varmadan kendiliğinden öldü. Fakat yine de kafası kesilip idam edilerek cezası uygulandı. Fadl bu olayın kahramanı olarak bir mükâfat görmek yerine aldığı ihsanlar bir yana yakalandığı hastalıktan iyileşince Hâkim'in emriyle 397/1007 yılında idam edildi. Hilafetin merkezini tehdit edecek kadar büyüyen bu isyan hareketinden sonra el-Hâkim Sünni kesime karşı baskıcı tutumundan vazgeçti. Ebu Rekve'nin idamından sonra Selef-i Salihin'e yönelik hakaret ifadelerinin silinmesini emretti. Zira el-Hâkim bu isyanın başlamasında kendisinin Sünnilere karşı duyduğu kinin ve sahabeye küfür ibarelerinin yazdırılmasının büyük etkisi olduğunu biliyordu. Artık tepkinin

¹⁷ Feyyûm, Yukarı Mısır'da Kahire'nin 100 km güney batısında bir bölge ve şehirdir (Yakut, *Mu'cemu*, IV, 325; Seyyid Muhammed Es-Seyyid, "Feyyum", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, 514,).

¹⁸ Mısır'ın güneyinde bulunan geniş bölgedir (Yakut, *Mu'cem*, V, 357).

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 201-2; Nüveyrî, *Nihâye*, XXVIII, 183.

devletin ordusunu alt edecek kadar kuvvetlendiğini görmesinden sonra böyle bir yumuşama göstermesi doğal görünmektedir.²⁰

Müesseseler Bazında Abbâsî-Fâtımî Rekabeti; Beytü'l-Hikme'ye Karşı Dâru'l-Hikme Örneği

Dâru'l-Hikme veya diğer adıyla Dâru'l-İlm, özelde davetin örnek bir kurumu olarak Şii akidesini insanlara yayma, Sünnîlikle mücadele etme ve İsmâîlî propagandasını geliştirme gayesiyle, genel anlamda ise insanlara edebiyat vesair ilimlere ait bilgiler sunma amacıyla el-Hâkim tarafından 395/1005 yılında Kahire'de açıldı. Mecâlisu'l-Hikme olarak adlandırılan Şii davet meclislerini geliştirerek bu daveti simgeleyen bir kuruma dönüştürmek isteyen el-Hâkim bu asıl hedefin yanında diğer ilim ve edebiyat dallarına önem verilmesini de sağlamıştır. Bilindiği üzere 378/988 yılında Fâtımî Halifesi el-Aziz'in Veziri Yakub b. Killîs tarafından Ezher'in camii fonksiyonuna Şii davet eğitimi ve öğretiminin kazandırılmasından sonra buraya fakihler tayin edilerek Şii fikhî öğretilmeye başlandı. Aynı zamanda bu tür ders halkaları Amr b. As camiinde de oluşturulur ve fikhî dersi okunurdu. Daha sonra el-Hâkim zamanında Dâru'l-Hikme'nin kurulmasıyla eğitim öğretim faaliyetleri kurumsallaşarak adeta bir resmiyet kazandı. Dâru'l-Hikme o dönemde tam anlamıyla bir akademi idi ve bu yönüyle Ezher'den farklı bir eğitim kurumuydu. Zira Ezher gibi üniversite ve mescit fonksiyonunu aynı mekânda icra eden bir kurum olmayıp sadece ilmi bir amaçla faaliyet gösteren bir kurum niteliğindedir.²¹

Abbâsî-Fâtımî rekabetinin kurumsal anlamda bir örneği olarak Beytü'l-Hikme, Dâru'l-Hikme'nin açılmasına emsal teşkil etmiştir. Suriye'de Fâtımîlerin ele geçirdiği hâkimiyetten rahatsız olan Abbâsî Halifeliği onları zor durumda bırakmak ve İslam dünyasında taraftar bulmalarını engellemek için ulemadan Fâtımî nesebinin bozukluğuna dair ilmi çalışmalarda bulunmalarını istedi. Bağdat'ta Abbâsîlerin Beytü'l-Hikme'sine bakarak Dâru'l-Hikme'nin açılması ve kütüphanenin ilave edilmesindeki

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 203; el-Abbâdî, s. 289.

²¹ Makrizî, *el-Hutat*, II, 363; el-Abbâdî, s. 291,292; Farhad Daftary, *A Short History of The Ismailis*, Edinburg, 1998, s., 96.

hedef, Sünnî iradenin bu alanda yaptığı ilmi çalışmalara cevap verebilmek ve bu cevabı verecek ilim adamlarını yetiştirmektir. Bunun yanında her ilmî kurumda olduğu gibi insanların çeşitli ilim dallarında bilgi edinmelerini sağlamak, erişilmesi zor kitapları okuyucuya sunmak ve insanların ihtiyaç duyacakları kırtasiye malzemeleri temin ederek halka hizmet etme gayesi de düşünülmüştür. Kurumsal anlamda Dâru'l-Hikme, kendisinden on iki sene önce kurulmuş olan Beyt'l-Hikme'nin taklidi değildir. Dâru'l-Hikme, ilmin hedefe ulaştıran bir araç olarak kabul edildiği Fâtımî inanç sisteminin tabii bir neticesi olarak doğmuştur.²² Beyt'l-Hikme tercüme faaliyetine ağırlık verirken, Dâru'l-Hikme öğretim faaliyetine ağırlık vermiştir. Kısaca Dâru'l-Hikme çeşitli ilim dallarına ait binlerce kitabı içeren özel ve genel hizmet veren, kamusal nitelikte bir kütüphaneyi içinde barındıran ve ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü muhteşem bir saray görüntüsüne sahip bir eğitim kurumudur.

Dâru'l-Hikme batı yönündeki küçük saray bitişiğinde bulunuyordu ve giriş Babu't-Tebânin'den yapılıyordu. Kur'an, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat, tıp, astronomi, matematik, mantık ve felsefe gibi çeşitli ilim dallarında yetişmiş âlimlerin bulunduğu Dâru'l-Hikme'de, ilim ve kültür hizmetlerinin verimli bir şekilde sürdürülebilmesi için birçok hizmetli insan istihdam edilmiştir. Halife, kurumun mükemmel bir şekilde imar ve tefrişini yaptırdıktan sonra harcamalarını karşılamak üzere hazinesinden cömertçe bağışlarda bulunmayı ihmal etmemiştir. Halife, Fustat'da bulunan arazilerinden ve Ezher, Meks ve Raşide camii vakıflarının gelirlerinden bir kısmını bu kurumun ihtiyaçlarını karşılamaya ayırdı. El-Hâkim, Dâru'l-Hikme'nin bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli ilim dallarına ait benzeri bulunmayan çok sayıda el yazması kitabın kendi sarayından ve emirlerin sarayından buraya taşınmasını sağlayarak kurum içinde birçok nüshası olan altı yüz bin cilt civarında muazzam bir kütüphane kurdu.²³ Aynı zamanda kütüphanede İbn Mukle, İbn Bevvâb gibi meşhur hattatlara ait tezhipli Mushaflar bulunmaktaydı. Böyle büyük bir kütüphaneye sahip olan kurumdan, isteyen herkesin hangi konuda olursa olsun istifade etmesi için gereken serbestlik ve kolaylık gösterilmiştir. Her tabakadan insan buraya okumak, yaz-

²² el-Abbâdi, s., 292

²³ Makrizî, *el-Hutat*, II, 342.

mak veya öğrenmek amacıyla gelir ve bu faaliyetleri için gerekli olan kâğıt, kalem mürekkep gibi ihtiyaçları onlara ücretsiz olarak temin edilirdi.²⁴ Matematik, mantık, tıp ve diğer ilim dallarında yetişmiş âlimler bir araya gelerek el-Hâkim'in huzurunda ilmi tartışmaları icra ederlerdi. 403/1013 yılında Dâru'l-Hikme'ye mensup hesap ve mantık uzmanlarından, fakihlerden, tabiplerden oluşan bir gurup el-Hâkim'in huzuruna gelerek burada münazarada bulundular.²⁵ Her ilmi gurubun halifenin huzurunda bu tartışmalara katılabilecek âlimleri vardı. Halife bu tartışmadan sonra katılımcılara hilat vererek ödüllendirirdi. Abbasi (daha önce farklı yazılıdı) Halifelerinin yaptığı gibi el-Hâkim de sarayına bazı meşhur âlimleri davet ederek onların kendi huzurunda münazara yapmalarını emrederdi. Münazaranın sonunda onlara hilat ve hediyeler verirdi. Dâru'l-İlm kütüphanesinde halka şeklinde oturdukları için şüpheleri olanların münakaşa yapmalarına dahi müsamaha ederdi. Halifenin sarayında onun da katılımıyla yapılan ve Şii daveti için düzenlenen bu toplantılara Mecâlisu'l-Hikme, davete dönük toplantılardan dolayı bu kuruma Dâru'd-Da've de denilmektedir. Başlangıçta Sünnî hadis ve fıkıh âlimlerine, buraya gelerek mezhebe yönelik eğitim vermelerine, izin verildi. Ancak Sünnî mezhebe dönük sıcak tutum fazla uzun sürmedi ve kurum Şia öğretisini yaymaya hasredildi.²⁶

Dâru'l-Hikme, İsmâiliyye mezhebinin yayılması ve Abbasi halifeliği ile ilmi sahada mücadele etme gayesi ile dai yetiştirme amacıyla kurulmuş önemli bir kurumdur. İmam, İsmâilî akidesinin öğretilerini ve kaidelerini belirleyen otorite iken Dai Duat davetin idaresinden sorumlu birinci kişidir. Dai Duat, Kadı'l-Kudatlık makamından sonra gelir. Özel kıyafetleri vardır ve mezhep konusunda âlim kişilerdir. Kendi mezhebine geçen insanlardan söz alır ve onlara uymaları gereken hususları bildirirlerdi. Onların önünde on iki nakib ve yine onlar için diğer yerleşim birimlerinde hüküm icra etmek için naibleri vardı. Dailer, Dai

²⁴ Makrizî, *el-Hitat*, I, 458; II, 342.

²⁵ Makrizî, *el-Hitat*, I, 458.

²⁶ Makrizî, *el-Hitat*, I, 458-460; II, 342; el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1987, III, 413; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, nşr., Muhammed Arnavut, Beyrut, 1989, IV, 523; el-Abbâdî, s., 291; Daftary, *A Short History*, s., 96-97.

Duat'ın ataması ile Askalan, Sur, Akka ve Dımaşk gibi önemli şehir merkezlerine ve Cebel-i Summak gibi kırsal alanlara giderek davet faaliyetini yürütürler. Kadı Muhammed en-Numan ve el-Kirmanî gibi önemli âlimler Dâru'l-Hikme'ye gelerek burada dailerin yetiştirilmesi için dersler verirlerdi. Fakihler başta olmak üzere Ehl-i Beyt merkezli bilim oluşturma adına birçok âlimin ilmi faaliyet yaptığı Dâru'l-Hikme, mezhebin çeşitli meseleleri ve ya kuralları üzerine tartışmaların yapıldığı hareketli bir mekân olmuştur. Pazartesi ve Perşembe günü burada bir ilmi faaliyetin içinde bulunan fakihler ittifakla aldıkları kararları Meclisu'l-Hikme denilen defterlere kaydeder; temize çektikten sonra Halifeye sunulmak üzere Dai Duat'a götürürlerdi. Halifenin onayı alındıktan sonra bu metin Dai Duat tarafından davet kürsüsünde mümin kadınlara ve erkeklere ayrı ayrı okunarak duyurulurdu. Erkekler için bu duyuru Büyük Eyvan'da bulunan Davet Kürsüsünde, kadınlar için ise Meclisü'd-Dâi'de yapılırdı. 400/1010 yılı Şevval ayında el-Hâkim zekât, fitre ve humustan alınan vergileri kaldırmakla birlikte sarayında yapılan Mecâlisu'l-Hikme toplantılarının yapılmamasını da emretti. İstikrarlı bir karaktere sahip olmayan el-Hâkim 403/1013 yılında sarayında Mecâlisu'l-Hikme toplantılarının yapılmasına tekrar izin verdi.²⁷

Fâtımîlerin kurdukları Dâru'l-İlm (395/1005) önceleri her alanda ulemayı toplayan ve sadece ilmî gayeler taşıyan bir kurum iken, kısa zamanda el-Hâkim'in sıkı kontrolü neticesinde devletin resmî mezhebi olan İsmâîlî öğretinin araştırıldığı ve yayıldığı bir kurum haline gelmiştir. Kitaplarının çoğunu İsmâîlî fikhî oluştururken çalışanların arasında farklı inanca mensup kimselere rastlanmıyordu. Başta Halife olmak üzere yüksek devlet ricalinin kaskacı ve aynı düşünceye mensup insanların yoğunluğu neticesinde Dâru'l-Hikme sadece İsmâîlî inanç sistemini yaymayı amaçlayan bir merkez haline geldi. Böylece burası ilmi gayesinden saparak siyasî hedeflere hizmet etmeye başladı. Burada yetişen dailer başta Mısır olmak üzere geniş bir alanda yoğun davet faaliyetleri yürütürken, Şiilik üzerine verilen dersler geniş izleyici kitlelerinin ilgisini çekiyordu.²⁸

²⁷ Makrîzî, *el-Hittat*, I, 391; II, 342; İbnü't-Tuveyr Ebu Muhammed el-Murteza Abdusselam, *Nuzhetu'l-Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk., Eymen Fuâd Seyyid, Beyrut, 1992, s., 110-112; Daftary, *A Short History*, s., 97.

²⁸ Makrîzî, *el-Hittat*, I, 458-460; Mustafa Demirci, *Beytu'l-Hikme*, İstanbul, 1996, s., 135.

Makrizî'nin, yıllık tahsisatının 257 dinar olduğunu söylediği Dâru'l-Hikme'nin harcama kalemleri şöyle sıralanmaktadır: 10 dinar abadan hasırı için, 90 dinar nasihin kâğıt masrafı için, 48 dinar hâzin (kütüphane müdürü) için, 12 dinar su kullanımı için, 15 dinar hizmetliler için, 12 dinar fakihlerin kâğıt, mürekkep, kalem gibi yazı malzemeleri için, 1 dinar perdelerin tamiri için, 12 dinar kitapların tamiri için, 5 dinar kışlık sergi için keçe parası, 4 dinar kışlık halı için. Ancak harcama kalemlerini topladığımızda 257 değil 209 dinar çıkmaktadır. Geriye kalan para ya zikre değer görülmeyen başka kalemler için, ya da ihtiyat akçesi olarak bulundurulmuş olabilir. Ancak zikredilen bütçenin bu kadar hacimli bir kütüphaneye sahip ve geniş bir kitleye hitap eden ve karşılık almayan bir kurum için yeterli olmayacağı açıktır.²⁹

Kütüphanede (Hizânetu'l-Kütüb) birçok rafa sahip her kitaplığın bir kapısı bulunmaktadır ve kilitle muhafaza edilmektedir. Konularına göre ayrılmış bu kitaplıklarda iki yüz bin cildi aşan kitap mevcudu bulunmaktadır. Her kapıya içerde hangi kitapların bulunduğunu gösteren kâğıt asılırdı. Kitabın okuyucuya sunulması için kütüphane kurma konusunda vezirler de halifeler gibi hareket etmişlerdir. Sahip oldukları çeşitli alanlardaki çok sayıda kitabın, halkın hizmetine sunulması için azami gayret göstermişlerdir. Vezirler, kurdukları kütüphanelerde kâtipleri istihdam ederek Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere Fıkıh ve başka İslam ilimlerine ait kitapları çoğaltıyorlardı. Yakup b. Killis gibi bazı vezirler, kadı ve fakihlerin fetva ve hükümlerini ihtiva eden birçok kitabı buralara koymuşlardır. El-Efdal b. Emîru'l-Cüyüş Bedru'l-Cemâlî Şamlı Yanis en-Nasih'i on dinarlık yüksek bir ücretle, üç takım elbise ve çeşitli hibelerle kendi kütüphanesine hâzin istihdam etti.³⁰

Ebu Usame Cünâde b. Muhammed el-Herevî devrinin en ünlü âlimlerinden olarak kabul edilen bir edebiyatçı idi. Cünâde el-Herevî, o dönemin ünlü âlimlerinden Abdulgani b. Said el-Mısri ve Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Antakî Dâru'l-Hikme'de bir araya gelerek edebiyat ilmi konusunda tartışmalarda ve müzakerelerde bulunurlardı. Ebu'l-Hasan el-Antakî Sünnî bir âlim

²⁹ Makrizî, *el-Hitat*, I, 459.

³⁰ İbnu't-Tuveyr, *Nuzhe*, s., 126-127; İbrahim Eyyüb, *et-Tarihu'l-Fâtımî*, s., 173.

olarak şöhret bulmuş ve el-Hâkim tarafından iltifata ve hediyeyle nail olmuş bir kimse idi. Bu toplantılar, el-Hâkim'in 399/1009 yılında Cünâde ve Ebu'l-Hasan'ı öldürmesine kadar devam etti. Bu iki âlimin ölüm sebebi konusunda gerçek bilgiye sahip olan diğer âlim Abdülgani ise kendi canından korktuğu için her hangi bir şey söylemekten kaçındı. Dâru'l-Hikme'de fakih ve hadis âlimleri de bir araya gelerek ilmi toplantılarda ve faaliyetlerde bulunurlardı. El-Hâkim âlimleri buraya yönlendirmekle kalmamış, yapılan faaliyetlerde sahabenin faziletinin işlenmesini ve okunmasını da emretmişti. Ancak daha sonra el-Hâkim'in Sünnî kesime olumlu yaklaşımı bir anda tersine dönmüş teravih ve duha namazları kaldırıldığı gibi ezanda değişiklik yapılarak "hayya ala hayri'l-amel" ibaresi eklenmiştir. El-Hâkim'in başlangıçta Sünnî kesime gösterdiği olumlu tavrın, halktan gelebilecek tepkileri önleme ve onlara şirin görünme duygusundan kaynaklandığı görülmektedir.³¹

el-Müeyyed fi'd-Din Ebû Nasr Hibetullah b. Ebi İmran Musa b. Davud eş-Şirazî Dâru'l-Hikme'de hizmet veren önemli bir Fâtımî âlimidir. 390/1000 yılında Şiraz'da doğan el-Müeyyed, Ebû Kalicar'ın hizmetine girerek Deylemlî askerlerin birçoğunu İsmâîlîlerin safına çekmeyi başarmıştır. İsmâîlî ilahiyatı üzerindeki hâkimiyeti ve mücadelecî kişiliği sebebiyle Sünnî âlimlerle ve Zeydîlerle tartışmaları hep o üstlenmiştir. Şiraz'dan ayrılmak zorunda kalan el-Müeyyed, Mısır'a giderek Fâtımî halifeliğinin hizmetine girmiştir. O sırada halife olan el-Mustansır'la kısa süren görüşmesinde onun güvenini kazandı. 454/1062 yılında dâî duatlık görevine ilave olarak Dâru'l-İlm başkanlığına getirilen el-Müeyyed, İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki dailerle yakın ilişki içerisine girerek onları yönlendirmeye başladı. El-Müeyyed, el-Hâkim zamanından itibaren düzenli olarak Dâru'l-İlm'de dersler vermeyi sürdürdü. Yazdığı eserlerin en meşhuru ve önemlisi olan *Mecâlisu'l-Müeyyediyye*, burada verdiği ders notlarıyla meydana gelmiştir. Her biri yüz oturum ya da dersi ihtiva eden sekiz ciltten oluşan eser, değişik dini ve felsefi konuları ihtiva eden Fâtımî-İsmâîlî inanç sistemi için önemli bir kaynak niteliğindedir. 470/1078 yılında Kahire'de ölen el-Müeyyed ders verdiği Dâru'l-İlm'de gömülmüştür. *Mecâlisu'l-Müeyyediyye*'den başka *el-*

³¹ İbn Hallikân, *Vefayât*, I, 372; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 223.

Mürşid ila Edebi'l-İsmâilîyye, Siretü'l-Müeyyediyye, Esâsu't-Te'vil v.d eserleri bulunmaktadır.³²

Özellikle el-Mustansır zamanında çıkan karışıklıklardan dolayı Fâtımî Kütüphaneleri büyük sıkıntılara maruz kaldı. Kitaplar, borçları ödemek için Fâtımî saraylarından alınmaya başlandı. 2400 civarında altın ve gümüşle süslenmiş Kur'an-ı Kerim kütüphaneden çıkarılarak maaşlarına karşılık olarak Türklere verilmiştir. Öyle ki olayın şahidi olarak Makrîzî yirmi beş deve yükü kitabın bir ara Vezir Ebu'l-Ferec Muhammed b. Cafer el-Mağribî'nin evine doğru gittiğini, ama aslında bu kitapların ona ve el-Hatir b. el-Muvaffak fi'd-Din'e ait olarak saray kütüphanesinden çıkarıldığını öğrendiğini aktarmaktadır. Beş bin dinar alacağına karşılık vezirin evine götürülen bu kitapların asıl değerinin yüz bin dinardan fazla olduğu bilinmektedir. Neticede 461/1069 yılında çıkan ve 465/1073 yılına kadar süren kargaşada Fatimî Saray eşyalarının çalınmasından sonra kütüphanelerde bulunan kitapların bir kısmı yakıldı, bir kısmı Nil Nehrine atıldı önemli bir kısmı ise satılmak amacıyla önce İskenderiye'ye sonra Mağrib'e uzanan uzun yolculuklarında yağmalandı. Köleler veya Bedeviler tarafından yağmalanan kitaplar parçalanırken ciltleri ayakkabı yapıldı. Kalan kitaplar ise sahraya bırakıldı ve kitapların üzerine esen kum fırtınası ile tepecikler oluştu ki bu tepeciklere Kitap Tepeleri adı verildi. Sonunda yüz binlerce kitaptan oluşan hazinenin önemli bir kısmı yağmalama ve taassuba kurban gitti.³³

İbnu'l-Me'mun'un dediğine göre Efdal'in iktidarda olduğu zaman 516/1122 yılı Zilhicce ayında Dâru'l-Hikme'nin geleceğini ilgilendiren bazı sıkıntılar meydana geldi. Bu tarihte sapık fikirler nedeniyle toplum düzeninin sarsılması sonucu kurumun kapatılma tehlikesi ortaya çıktı. Berekât ve Humeyd b. Mekki adındaki kişiler ortaya çıkarak sapık fikirlerini Kahire'de yaymaya başladılar. Humeyd'in ulûhiyet iddia eden sapık fikri, taraftar bulmaya ve insanların akıllarını karıştırmaya başlayınca Efdal, Dâru'l-Hikme'nin bir süre kapatılması emrini verdi. Diğer bir sebep de Dâru'l-Hikme'deki münazaralarda Halife Mustansır'dan

³² Hayrettin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut, 1992, VIII, 72; Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 538; Daftary, s., 96-97.

³³ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 408-409; İbrahim Eyyûb, *et-Tarihü'l-Fâtimî*, s., 173-4.

sonra yerine geçecek şahsın Musta'li'nin değil Nizar'ın olması yönündeki görüşün ağırlık kazanmasıdır. Bu durumda istedikleri veliaht Musta'li'nin benimsenmediğini gören Musta'li yanlıları çareyi kurumu belli bir süre tatil ederek faaliyetlerini durdurmakta buldular. Nizar'ın geniş bir kabul gördüğünü anlayan Musta'li yanlısı Efdal, Dâru'l-Hikme'nin kapatılmasını emretti. Daha sonra Halife el-Âmir, başında sağlam bir dai olması ve sürekli denetlenmesi kaydıyla açılmasına müsaade etti. Halife el-Âmir, Efdal öldürülünce veziri el-Me'mun el-Batâihî'ye emir vererek Ebû Muhammed b. el-Hasan b. Âdem denetiminde şer'i konuların kısaltılması, Fâtımî akidesiyle alakalı ilimlerin okutulması, Kur'an okuyucuları istihdam etme ve başında sağlam bir dainin bulunması şartı ile Dâru'l-Hikme'nin tekrar açılmasını sağladı (519/1123). Kurum faaliyetini Salahaddin Eyyubi'nin 1171 yılında Mısır'ı ele geçirip Fâtımî devletine son vermesine kadar devam etti. Dâru'l-Hikme, Salahaddin Eyyubi'nin idareye el koyması ile Şafii Medresesine dönüştürüldü.³⁴

Sonuç

El-Hâkim, inanç noktasında aşırı ve titiz yapısı nedeniyle ülkede fesat ve bozgunculuğun yayılmasını önlemek, ahlakî olmayan davranışlara izin vermemek adına gereken mücadeleyi bizzat kendi üstlendi ve bu mücadeleyi de alenen yaptı. Gayri ahlakî davranışları ortadan kaldırmak için güneşin batışından doğuşuna kadar her türlü eğlenceyi ve gezinmeyi yasaklayan emirnameyi yayımladı. Hâkim'in siyasetindeki bu garipliği ve değişkenliği kendi iç dünyasına bağlamak yanında düşmanlarının zorlaması ile de böyle davrandığını söylemek mümkündür. Sadece Sünnî inanca sahip müelliflerin rivayetleri ile yetinmeyerek olayların arka planını araştırarak onun kişilik analizini yapmak garip ve gülünç siyasetin gerçeğini daha doğrusu değişken siyasetinin sebeplerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Hâkim kendi zamanında toplumun bütününe sirayet etmiş olan bozulma ile inanç dünyasının da etkisiyle sert mücadele yolunu tercih etmiştir. Bu sebeple yüksek makamına ve halkın malına göz dikmemesi için verilen imkânlara rağmen yetim malına el uzatan Kadı el-Hüseyn b. Ali en-Numan'ı ateşe attırarak yaktırdı.³⁵ Özellikle içki ve ka-

³⁴ Makrizî, *el-Hitât*, I, 459-60; İbrahim Eyyüb, *et-Tarihu'l-Fâtımî*, s., 172; el-Abbâdî, s., 291-2; Kaya, "Darülhikme", *DİA*, VIII, 538.

³⁵ el-Abbâdî, s., 285.

dınlar konusunda düşündüğü uygulama ile ilgili emrini duyurduktan sonra bu emre uymayanlara katı cezalar vermiştir. Nil nehri kenarındaki sarayında gece içki âlemi düzenleyerek dönüşte dostu ve tabibi Ebû Yakub b. Nastas'ın ölümüne sebep olduğu için Ordu Komutanı Cevher es-Sakalî'yi idam ettirmiştir. Alınan tedbirlerden istenen sonuç çıkmayınca yasaklar mantığını kaybetmiş, durum üzüm bağlarının yakılmasına kadar gitmiştir. Diğer taraftan 397/1007 yılında Sünnî kesime yönelik olumlu değişme, yüz yüze kaldığı Ebû Rekve isyanının taban bulması ve ciddi boyutlara ulaşmasındandır. Ebu Rekve insanları etrafına toplamada gösterdiği başarıyı askeri alanda da sürdürebilseydi el-Hâkim'in hilafeti elinden gidebilirdi. Hilafetin başkentini tehdit altına alan Ebû Rekve taktik hatalara ve tanımadığı insanların ihanetine kurban gitmiştir. Burada isyan hareketinin olgunlaşması beklenip yönetim kadrosu sağlamlaştırılabilseydi sonuç daha farklı olabilirdi. Böyle bir Sünnî hareket olmasaydı Hâkim'in tavır değiştireceğini sanmak güçtür. Dolayısıyla bir ikbal elde etmek için olsa da Sünnî iddia ile ortaya çıkan Ebu Rekve'nin isyanı bu kesime uygulanan baskı ve rencide etme politikasının değişmesini sağlamıştır. Bütün bunlara rağmen şu bir gerçektir ki, el-Hâkim, muhaliflerine karşı çok acımasız ve etrafında, hangi alanda olursa olsun, güçlü bir insan görmeye tahammül edemeyen bir halifedir. Huzurunda kendisinin kabul etmediği konuların tartışılmasına müsaade edecek kadar ilmi münazaraları sevse ve bunun altyapısını hazırlasa da el-Hâkim, söz konusu Şii inancını yaymaya çalışan dailer de dâhil olmak üzere fikir hürriyetini sindirememiştir. Ezizeti ve ölümü hak etmeyen birçok dai onun hışmına uğramışken Sünnî ulemanın hiç kurtuluşu olmamıştır.

İç dünyasında veya zihninde bulunan gariplikleri, bütün yoğunluğuyla devlet yönetimine taşıyan altıncı Fâtımî halifesi el-Hâkim toplumun muzdarip olduğu bir halife olarak değerlendirilebilir. Dini, sosyal ve iktisadi alandaki bütün icraatları, mantıklı olmayan ve sık sık değişen emir ve yasaklarla doludur. Müslüman halkına değer ve huzur vermeyen halife aynı şekilde gayri Müslim unsurları da rahatsız etmiştir. İsmaili inanç sistemini ve davetini yaymak adına girdiği mücadele aslında devletin ömrünü uzatmamış bilakis toplumun, farklı muhalefet güçlerine destek vermesini sağlamıştır. Sünnî karakterli iç isyanın baş edilemeyecek boyuta gelmesi ile bu kesime yönelik ılımlı mesajları aslında

kanaatinin değişmesi sebebiyle değil askeri anlamda başarısızlığı sebebiyledir. Aynı şekilde dış politikada sergilediği yanlış tutumlar sebebiyle devletin içine girdiği sıkıntılı ortam ancak onun halleri zamanında düzeltilebilmiştir. Devrin önemli ilmi merkezlerinden biri olarak kurumsallaşan Daru'l-Hikme, el-Hâkim'in en önemli faaliyetidir. Niyeti ne olursa olsun zengin bir kütüphaneyi kurup karşılıksız olarak insanların ihtiyaçlarını da temin ederek hizmet sunmak her zaman takdir görmüştür. Ancak önce, el-Hâkim'in taassubu ve kısır bir bakış açısıyla İsmaili merkezine dönüştürölen bu akademinin etki alanı daraltılmış ardından siyasi idarenin zafiyet göstermesi sebebi ile bu kıymetli hazine yavaş yavaş tarumar edilmeye başlanmıştır.